

«Dunyoda ilmdan boshqa najot yo‘q va hech qachon bo‘lmagay». **Imom Buxoriy**

IMOM BUXORIY SABOQLARI

№ 2
2020

ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal

2020-YIL – ILM, MA'RIFAT VA RAQAMLI
IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH YILI

IMOM
BUXORIY
XILQHRO ILMIIY-
TADQIQOT MARKAZI
NASHRI

Ushbu sonda:

SAMARQAND VA
BUXORO – ILM-MA'RIFAT
VA HIKMATNING
QIBLASIDIR

3

HADIS ILMINING
TADVIN VA
TASNIF DAVRI

9

MUSTAMLIY BUXORIY
VA MOTURIDIYA
TA'LIMOTI

13

XOJAGON (YETTI
PIR) TASAVVUFIIY
TA'LIMOTINING
ILMIY-MA'RIFIY
MEROSI

32

MARG'ILON
YORLIQLARI VA
VAQFLARI MUHIM
MANBA SIFATIDA

58

HOZIRGI DAVRDA
DINIY MAZMUNDAGI
VIRTUAL
TAHDIDLARNING
IJTIMOIY-SIYOSIIY
JARAYONLARGA TA'SIRI

80

Ушбу сонда:

Шовосил ЗИЁДОВ. Самарқанд ва Бухоро илм-маърифат ва ҳикматнинг қибласидир.....	3
Зоҳиддон ИСЛОМОВ. “Пайғамбарлар меросхўри”га менгзаган олим.....	5
Отабек МУҲАММАДИЕВ. Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг Алоуддин Усмандийдан олдинги мавқеи.....	6

АЖДОДЛАР ИЛМИЙ МЕРОСИ

Шукурилло УМАРОВ. Ҳадис илмининг тадвин ва тасниф даври.....	9
Рўзигул БОЗОРОВА. Ислоом – меҳр чашмаси.....	11
Комилжон РАҲИМОВ. Мустамлий Бухорий ва мотуридия таълимоти.....	13
Нигора АБДУЛЛАЖАНОВА. Абу Райҳон Беруний – маърифатпарвар аллома.....	15
Мансур БЎРИЕВ. Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино илмий билиш таълимоти.....	17
Anorgul GULOVA. Alisher Navoiyning tasavvufiy asarlari.....	19
Мадина ЖЎРАЕВА. Ҳанафий мазҳабидаги илк табақот асарлари: қиёсий таҳлил.....	21
Азизбек ИСАМУТДИНОВ. Шайх Мустафо Ғалайийнийнинг “Иштиғол” ва “Мафъул мутлақ” ҳақидаги қарашлари.....	24
Лола КАРИМОВА. Бир умрлик сабоқ.....	26
Мавжуда ГУЛАМОВА. Мушқу анбар ҳидли валоят ғунчаси - Зиёуддин Аҳмад Кумушхонавий.....	28
Аҳмадхон РАШИДОВ. Қироат илми ва қорилар пешвоси Имом Шотибий.....	30
Нигора САҒАРОВА, Нигина ШАМСУТДИНОВА. Хожাগон (етти пирлар) тасаввуфий таълимотининг илмий-маърифий мероси.....	32
Лазизбек ҲАЙТОВ. Ҳаким Термизий меросида инсон маънавияти масалалари.....	36
Малика НОРОВА. Сайфиддин Боҳарзийнинг сўфийлик таълимотида оид қарашлари.....	39
Абдуманноб ИСМАТУЛЛАЕВ. Куръон фазилатларига оид асарлар ва Имом Бухорийнинг бу борадаги китоби хусусида.....	41

ВАТАНИМИЗ ТАРИХИ

Меҳроҷиддин АМОНОВ. XVIII-XIX асрларда Марказий Осиёда нақибандия-муҷаддия таълимоти ва тарихига оид манбалар ҳамда уларнинг таснифи.....	43
Отабек НОРМАТОВ. Қишлоқ хўжалик ва савдо-сотиқ муносабатлари тарихидан (Фарғона водийси мисолида).....	46
Бахтиёр РИЗАЕВ. Ўзбекистонда 1950-1955 йилларда аҳолини кўчириш сиёсати: натижа ва муаммолар (Бухоро вилоят архив материаллари асосида).....	48
Alisher TOYIROV. Buyuk allomalarga Vatan bo'lgan yurt.....	51
Бахтигул МАМАДАМИНОВА. XX асрнинг бошларида Хива хонлигидаги ижтимоий-сиёсий воқеалар.....	52
Ойбек ЯРМАТОВ. XIX-XX аср бошларида Туркистонда яшаган ҳинд фуқароларининг савдо фаолияти тарихидан.....	54
Ҳабибуллоҳ САДИБАҚОСЕВ. 2019 йилги парламент ва маҳаллий Кенгашларга сайловлар: ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари, ўзгаришлар ва натижалар.....	56
Нодиржон АБДУЛАҲАТОВ. Марғилон ёрлиқлари ва вақфлари муҳим манба сифатида.....	58

ИСЛОМ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Қымбат КАРАТЪШКАНОВА. Концепция «Единство бытия» и ее теологическое обоснование.....	61
Фазилат ҚЎЙСИНОВА. Ислоом Ҳамкорлик Ташиқилоти муслмон давлатлари консолидацияси омили.....	63
Фаррух УСМОНОВ. Имом Бухорий ва Френсис Бэкон билимлар классификациясининг рационал талқини.....	66

МАЪНАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ

Мансур МУСАЕВ. Миссионерликнинг глобаллашув омиллари.....	68
Светлана СУЛТОНОВА. Халқаро терроризмнинг асосий хусусиятлари ва ижтимоий хавфи.....	71
Asrorjon SATTOROV. Markaziy Osiyo mintaqasi xavfsizligiga tahdid soluvchi muammolar va unga qarshi kurashishda hatkorlik jarayonlari.....	73
Насиба ЮНУСОВА, Нилуфар САЛИМСАКОВА. Глобаллашув шароитида оммавий маданиятнинг салбий таъсири.....	75

Санжар ҲАМРОЕВ. Глобаллашувнинг миллий давлат суверенитетига таҳдидлари ва уларни бартараф этиши омиллари.....	77
Нуриймон АБУЛҲАСАН. Ҳозирги даврда диний мазмундаги виртуал таҳдидларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларга таъсири.....	80
Ўктам СУЛТОНОВ. Ўрта Осиё аёллар вақфларининг айрим хусусиятлари.....	82
Темур ИБАЙДУЛЛАЕВ. Миллий либос – миллий маданият тараққиётининг муҳим феномени сифатида	

ИЖТИМОЙ ИНСТИТУТ

Ҳабибуллоҳон АЗИМОВ. Сурия инқирози даврида Туркия – Россия муносабатлари.....	86
Лобар ГАДОЕВА. Ўзбек халқининг соғлом турмуш тарзи учун этнотиббий маданиятнинг хусусиятлари...88	
Наримон ДЕХКАНОВ. Демократик ва барқарор жамият тўғрисидаги сиёсий қарашлар.....	91
Ойдин МЎМИНОВА. Мақол ва маталлардаги гендерлик стереотипларнинг когнитив хусусиятлари.....	92
Элёр АЛИМКУЛОВ. Буддавийлик динидаги рамзларнинг тарихи ва талқини.....	95
Маҳмудали ДЕҲҚОНОВ. Исломда оила ва никоҳ муносабатларининг ривожланиши.....	97
Абрар ТУРАЕВ. АҚШ неоконсерваторлари қарашларида гегемонлик мафкурасининг асосланиши.....	98
Отамурод ДЖУРАЕВ. Оила – жамиятнинг асосини ташкил этувчи муқаддас даргоҳ.....	101
Дилфуза КАРИМОВА. Баркамол авлод шахсини тарбиялаш – замон талаби.....	103
Фатҳулла ХИКМАТОВ. Давлат бошқарувида мувафақиятли стратегияни ишлаб чиқиши ва уни амалга ошириши муаммолари.....	105
Шаҳло ИБРАГИМОВА. Глобаллашув шароитида давлатнинг ташқи сиёсий қарорларни ишлаб чиқариши ва қабул қилиши муаммоси.....	107
Бекмирза ЮЛДОШЕВ. Замонавий раҳбар кундалик фаолияти нюанслари.....	111
Даврон КАМИЛОВ. Буддавийлик динидаги секуляр тенденциялар ва уларнинг ижтимоий-маданий жараёнлардаги инъикоси.....	112
Ахмаджон ХУДАЁРОВ. Ўзбекистонда солиқ тизимининг ташкил этилиши ва унинг такомиллашув босқичлари...115	
Вехруз TURDIYEV. O'zbekiston demokratik jamiyat taraqqiyoti rivojida ma'naviy yangilanishlar strategiyasining roli...118	
Aslam USMONOV. O'zbek tili bog'lovchilarning pragmatik xususiyatlari.....	121

ФАЛСАФИЙ МУШОҲАДАЛАР

Фируз МУЗАФФАРОВ, Нафиса ҚЎШШАЕВА. Муҳаммад Ғаззолийнинг тасаввуф фалсафаси.....	123
Соҳида ЯХЯЕВА. Жамиятда эстетик маданиятнинг соғлом авлод тарбияси билан боғлиқ фалсафий омиллари..125	
Бахриддин САЛИМОВ. Фалсафий категорияларнинг шахс ижтимоий ҳаётига мазмун баҳи этишининг фалсафий таҳлили (Георг Гегель ва Сёрен Кьеркегор қарашлари мисолида).....	128
Фаррух ЮЛДАШЕВ. Ёшларинтеллектуалсалоҳиятини шакллантиришининг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари...129	

ЁШЛАР – КЕЛАЖАГИМИЗ

Ойдин НАСИРИДДИНОВА. Талаба ёшлар ҳуқуқий маданиятини шакллантиришида ҳуқуқий тарбиянинг ўрни..132	
Анвар УМАРОВ. Ёшларнинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги фаоллигини ошириши давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири.....	135
Dilshoda RANIMOVA, Sadoqat TURATOSHEVA. Axborotlashgan jamiyatda internetning yoshlar tafakkuri va turmush tarzida tutgan urni.....	137
Хуррият ХУДОЙБЕРДИЕВА. Ёшларда санъатга эстетик муносабатни шакллантиришида миллатлараро муносабатларнинг ўрни.....	139
Дилёр ХУДОЙҚУЛОВ. Ёшларда мутолаа маданиятини шакллантиришининг фалсафий масалалари.....	141

ИЛМ-ФАН ЮТУҚЛАРИ

Насиба ЖУМАНИЁЗОВА. Хорижий давлатлар таълим тизими тараққиёти (Сингапур мисолида).....	144
Фарида ЭШНАЗАРОВА. Таълимда инновацион технологиялардан фойдаланишида фалсафий тафаккурнинг роли...146	
Шерзод СУЮНОВ. Миллий ўзликни англашнинг ижтимоий-фалсафий таҳлиliga доир.....	148

ИМОМ БУҲОРИЙ РИВОЯТ ҚИЛГАН ҲАДИСЛАР

Исроф учун жазо муқаррардир.....	150
---	-----

сингари сифатларини теран идрок этиш ёки ўзлаштириш билан чекланмайди, балки бутун коинот, борлиқ ва оламнинг сир-асрорларидан ҳам чуқур огоҳликка етишади. Ориф охират завқи ва мукофоти учун эмас, «валийлик ишоратларини англамоқ» учун давомли ва сокин бир назар билан Тангри даргоҳига талпинади. Ориф – илоҳий файз одами. Орифнинг дил – нур маскани. Абу Туроб Нахшабий фикрича, ориф ҳеч нимадан тийралашмайдиган, балки ҳамма нарса ундан равшанлашадиган комил зот, деб тушунган.

Орифлик даражасига етишишнинг воситалари, унинг қийинчиликлари, бу йўлдаги тўсиқлар ҳақида Ревгарий шундай ёзади: «Эй, Аллоҳнинг толиби ва ҳақ йўлидаги солиқ! Дунёни тарк этмак дегани Аллоҳдан бошқа нақш (ном)ни қалбдан ўчирмоқ, йўқотмоқ демақдир. Ва бу иш олий даражага етмоғингга ҳужжат бўлмай. Барча роҳ, равиш – йўлда охириги мақсадга эришмоқ ихлосли баъдалар учун фақат шу тарзда амалга ошмай. Бир мақом (даража)дан иккинчи мақомга кўтаришмоқ, аҳли нақлия ва кашфия учун оғир риёзатлар орқали ҳосил бўлади; зеро ҳою-ҳавас ва нафси аммора юқорига кўтаришмоққа тўсиқдир» [8: 8].

Ориф Ревгарийнинг «Орифнома» асарини таҳлил қилиб, шунга ишонч ҳосил қилдикки, бу асар маълум даражада орифона ҳаёт кечиришнинг бир дастури сифатида ёзилганлиги ҳақиқат. Зеро, мутасаввифнинг унда келтирилган ҳар бир панд-насихатлари, ривоят ва нақллари, маърифий йўл-йўриқларининг «Айю ҳол Ориф» «Эй, Ориф» деган хитоб ва таважжух билан бошланиши ҳам бундан далолат беради. Хожাগон тариқати мутасаввифларининг илм-маърифат ҳақидаги таълимотининг муҳим тарбиявий аҳамияти шундаки, ҳар бир солиқ ўзи олган илмига амал қилсин, унга содиқ бўлсин,

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Дурдона. Мир Кулол. Ва Шохи Нақшбанд мақоматлари. Таржимонлар С. Салимов ва И. Субханов. –Т. Шарқ. 1993.
2. Комилов. Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. –Т.: 1999.
3. Кошифий Фахриддин Али бин Хусайн Воиз. Ас-Садий. Раҳоҳот айн ул-ҳаёт. 1389х. 28-бет. Ибн Сино номли вилоят кутубхонаси Инв. 1164/1.
4. Мавлоно Жалолиддин Румий. Маънавий-маснавий 1-китоб.// Форсийдан Жалол Камол таржимаси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2001.
5. Ромитаний Хожа Али. Рисолаи Ҳазрати Азизон. 1327 (х.) Бухоро вилоят музейи. Инв. 12548.
6. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. –Т.: Истиклол. 1999.

сийрати билан суврати, айтган сўзлари билан қилган ишлари мувофиқ келсин. Чунончи, бу ҳақда Амир Кулол шундай дейди: «...кўпгина илм аҳллари борки, уларнинг суврат ва сийратлари бир-бирига мувофиқ келмас. Бас, шу боис аларга Аллоҳнинг назари поки тушмас» [1: 20].

Мутасаввифларнинг фикрича, айниқса, тариқат муршидлари ва шайхлари бунга изчил амал қилишлари шарт, акс ҳолда, улардан нафақат Аллоҳнинг назари қолмай, балки авом ўртасида ҳам улар шармандали ҳолга тушиб қолишлари мумкин. Масалан, Хожа Ориф бу ҳақда шундай ёзади: «Зоҳид ва комил шайх улдурким, фатволарга амал этмай, акс ҳолда, у васвос ёхуд жиннидур» [8: 9].

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Хожাগон тариқати мутасаввифларининг илм-маърифатнинг фазилати, уни эгаллаш восита ва усуллари, ҳар бир инсонни, хусусан солиқни илм-маърифатни эгаллашга этган даъватлари нафақат маънавий-тимиз тарихида, шу билан бирга, ҳозирги давримиз учун ҳам катта маърифий қимматга эга. Иккинчи томондан, уларнинг илм-маърифат инсонни юксак маънавий камолотга элтувчи асосий восита эканлиги ғоялари улкан ахлоқий-тарбиявий аҳамиятга ҳам эгаки, биз унга тариқат мутасаввифларининг ахлоқий таълимотларини таҳлил қилиш асосида ишонч ҳосил қиламиз. Зеро, улар тинмай билим сирларини эгаллашни, касб-хунар, ҳалол меҳнат билан машғул бўлишни инсонни комилликка элтувчи фазилатлар деб қараганлар.

Мана шундай улкан маънавий ва ғоявий аҳамиятга эга бўлган фалсафий-ирфоний назарияга асосланган ҳолда Хожাগонлар мукамал бир тизимга солинган ахлоқий таълимот яратдилар.

7. Хайри Булай. Туркияда руҳпараст ва моддапараст қарашлар кураши. Ист. 1967.

8. Хожа Муҳаммад Ориф Ревгарий. Орифнома. –Т.: Наврўз. 1994. (Форс-тожик тилидан Садриддин Салим Бухорий, Исмоил Субҳоний таржимаси).

9. Хожа Абдуҳолик Ғиждувоний. Васиятнома. Ибн Сино номидаги вилоят кутубхонаси Инв. № 3 844.

10. Хожа Али Ромитаний. Рисолаи Азизон. –Бухоро вилоят музейи. ИНВ. №12548. Инв. нб. 12548.

11. Шаҳобиддин Ибн бинту Амир Ҳамза. Мақомати Мири Кулол. –Т.: Ильин типографияси, ҳижрий 1336 й. Ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонаси. ИНВ. №1158.

12. Сафарова Н.О. Хожাগон тариқати. –Т.: Файласуфлар миллий жамияти. 2003.

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ МЕРОСИДА ИНСОН МАЪНАВИЯТИ МАСАЛАЛАРИ

Лазизбек ХАЙТОВ
Бухоро Давлат университети
таянч докторанти

Мазкур мақолада буюк ватандошимиз Ҳаким Термизий илмий меросида инсон маънавияти масалалари таҳлил қилинган. Шунингдек, мутасаввифнинг маънавий қарашларида алоҳида ўрин тутган асосий тушунчалар ҳақида маълумот берилган.

Таянч сўзлар: Ҳаким Термизий, ҳадис, қалб, садр, ақл, нафс, руҳ.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Башир Х асрда Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан тенгсиз доғнишманд, мутафаккир ва тариқат пешволаридан биридир. Ҳаким Термизий фикр, ҳадис, тафсир, тасаввуф, ақоид, фалсафа, этика ва психология соҳаларига оид тўрт юздан ортиқ асар яратган бўлиб, улардан олтмишга яқини бизгача етиб келган [1]. Унинг бой илмий мероси шартли равишда 7 йўналишга бўлинган. Қуръон илмлари, ҳадис, фикр, калом, ислом фалсафаси, тасаввуф тарихи ва тасаввуфий қарашлар бўйича тасниф қилинган. Асарларидан Ҳаким Термизий

In the following article the issues of human spirituality in the scientific heritage of our great compatriot Khakim at-Termizi are analysed. Also, the info regarding the main concepts which had an important role in the spiritual views of the scholar is presented.

В данной статье анализируются проблемы духовности человека в научной наследии великого соотечественника Хакима ат-Термизи, а также представлена информация об основных понятиях, которые сыграла важную роль в духовных взглядах ученого.

мавзунинг ўзини қуруқ баён қилишдан кўра, кўпроқ унинг моҳияти, кўз илғамас ҳикмати ва чуқур маъносини очиб беришни мақсад қилгани ва унга эришганини кўрамай.

Тарихдан маълумки, эзгуликка хизмат қилувчи аксарият таълимотларда комил инсон масаласи, айниқса маънавий-ахлоқий тарбия муҳим масала бўлиб келган. Жамият, юрт келажагини таъминловчи ушбу омилга ҳар бир соҳада, жабҳада зарурат ҳисси сезилиб келинган. Шунинг учун ҳам турли қарашларда тарбия ва маънавий камолотнинг турлича мазмун ва усуллари турли омилларга кўра

ҳар хил ишлаб чиқилган. Шундай бўлса-да, комил инсон, комил шахс ғояси ҳар бир таълимот ёки тафаккур тарзининг асосий муаммолари қаторидан четда қолиб кетмаган. Қадимги динлар, ижтимоий-фалсафий таълимотлар, мутафаккирлар, жумладан Ҳаким Термизий ҳам бу хусусида ўзига хос, маънавий-ахлоқий, руҳий ва бошқа жиҳатларга эътибор қаратиб, теран фикрларни ўртага ташлаган. Мутасаввиф Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар асосида комил инсон тарбиясининг ўзига хос методларини ишлаб чиққан. Мутасаввифнинг маънавий қарашларида асосий эътибор илм эгаллаш, қалб тарбияси, нафсга қарши курашиш ва шу билан қатор ахлоқий жиҳатларга қаратилган.

Мутасаввиф Маърифат ул-асрор (Сирлар маърифати) асарининг 7-боби 9-фаслида Илмга қуйидагича таъриф беради. Илмнинг асли банд ва Аллоҳ таоло, унинг буйруғи ва қайтариғи ўртасидаги белги. Унинг кўриниши солиҳ амал. Илмнинг зидди жаҳолат, яъни нодонликдир [2: 69]. Таърифдан кўриниб турибдики, Мутасаввиф Илм – солиҳ амалда намоён бўлишини эътироф этиб, қилинаётган амал қанча солиҳ бўлса илм юксалашини изоҳлаган. Зеро, Илм бўлмаган жойда солиҳ амаллар бажарилмаганда Илм – жаҳолатга, яъни нодонликка етаклашини таъкидлаган. Мазкур фикрдан фалсафадаги назария ва амалиёт бирлиги масаласи, “Жаҳолатга қарши маърифат” тамойилини исботини кўради. “Жаҳолатга қарши маърифат” масаласига Х асрдаёқ, Термизий ўз фикр-мулоҳазаларида тўхталган.

Мутасаввифнинг инсоннинг билишида унинг руҳияти, ақли ва қалби қандай роль ўйнаши ҳақидаги қарашлари кейинчалик тасаввуф аҳлининг тафаккурига катта таъсир кўрсатди. Агар илмга ўқиш, ўрганиш жараёнлари орқали эришилса, маърифатни эса Аллоҳ таоло ўзи суйган, танлаган бандаларигагина марҳамат қилади. Илмни ҳаётга татбиқ қилиш замони ва майдони (ҳудуди) бир қадар чегараланган бўлса, маърифатнинг эса чеки-чегараси бўлмайди. Руҳияти барча дунёвий, нафсоний мойилликлардан покиза, бутун нияти-ю, фикри-зикри билан Аллоҳга таважжў қилган инсонларгагина маърифат насиб этади. Маърифатни нималар тақозо қилади? [2: 84] деган масалага Ҳаким Термизий қуйидагича изоҳ беради. “Маърифат Маъруф (Аллоҳ) билан беҳожатлик бўлиш, кифояланиш ва унга эргашишдир. Маърифатнинг 99 сифат ва белгиси бор. Ҳар бир сифат халқ орасида орифдаги маъруф нисбатини намоён этади. Маърифат улуғлик сифати билан бўлса, у сифат ўзига лозим бўлмаган ҳукм орқали Маъруфни мушоҳада этади. Халқ олдида у улуғ бўлади. Ҳаким Термизий бу масаланинг изоҳини “Маърифат ва Аллоҳ билан софлик баёни” китобида баён этган. Унинг фикрича, бу соҳадаги илмлар уч асосга биноан бўлади: убудият, яъни бандалик илмига, ҳуррият илмига ва рубубият, илоҳийлик илмига асосланган. Убудият илми эгалик қилишни ва изтиробга тушишни тарқ этишга асосланган. Ҳуррият илми унутишга асосланган. Рубубият илми истак ва иқтидорга асосланган. Маърифат аҳли учун энг аввалида зоҳир бўладиган нарса маърифат водийсида ўзлигини йўқотиш ва хайронликда қолиш маърифатнинг зоҳир бўлишидир. Унинг ўртаси лаззат топиш, охири эса фано ва хайрат. Ҳақдан ўзгасидан фано бўлиш ё ўзлигини инкор этиш хайратдир. Мутасаввиф Аллоҳни билган сари унинг сифатларини анлаган ҳолда, ўзининг аслиятига қараб ҳаракатланиши ва ўз сифатларининг айрилишини эътироф этган.

Ҳаким Термизий ўзининг “Масоил ат-таъбир” асарида илм ҳақида “Кимки билимни саховатидан баҳра олишга сазовор бўлса, ул Аллоҳга яқин кишидир. Илм танҳоликда дўст, зеро, илм одамларга ҳамisha шерикдир. У ҳар қандай шароитда йўлчи юлдуз, дўстлар даврасида безак, билим жаннатга элтувчи раҳнамодир” деб ҳисоблайди.

Аллома асарларида илмни юксак даражада улуғлайди. Уни ҳаётни, дунёни, Яратганни идрок қилиш, англашнинг асоси деб қарайди. Унинг “Китоб баён ал-илм”, “Илм ал-авлиё”, “Ал-илм”, “Китоб ал-ҳуқуқ”, “Китоб ал-ҳикма илм ал-ботин”, “Табоқат ус-сўфия”, “Маърифат ул-асрор” каби асарларида илмнинг назарий асослари ва бу борада сўфийларнинг тутган ўрнини очиб бериб, “Китоб ал-ҳуқуқ” асарида Ҳаким Термизий ҳақида “Илм бу нурдир. Инсонлар Аллоҳ таоло олдида қанчалик масъулият ҳис этса, шунчалик маърифатга эга бўлади. Инсон қалби ёвузликдан қанчалик тозаланса, илм янада мукаммал бўлади ва нур таратади”. Аллома илмнинг ҳаётдаги ўрнини белгилашда шу билан чекланиб қолмайди. Бу борада ўз фикрларини янада чуқурлаштириб шундай деб ёзади: “Аллоҳ таоло, энг аввало, илмни яратган. Илмдан эса донишмандлик (ҳикмат)ни вужудга келтирган. Донишмандликдан бўлса адолат (адл) ни ва ҳаққ (ҳақиқат)ни пайдо қилган”. Бундай қараш ўша давр учун чинакам фикрий кашшофлик, янгилиниш эди”.

Бугунги замон тадқиқотчилари аллома асарларини, меросини ўрганар эканлар, унинг ўз даврида “Ҳакимийлик” деб аталган сўфийлик тариқатига асос солганлигини, бу тариқатда “нур – илм, илм эса нурдир” деган ақида асос бўлганлигини эътироф этадилар. Мутасаввиф асарларидан бирда “Ҳар қандай ҳақиқий маънавий дунёни билиш ёки мушоҳада этиш, янада аниқроғи, ботиний дунёқараш табиатан нур сифатида қаралади. Нурнинг инсон қалбига жо этилишидан мурод – ҳақни ноҳақдан ажратишдан иборатдир”, дея сўфийлик қарашларининг мақсадини белгилайди.

Ҳаким Термизий “Наводир ал-усул”даги ҳадисларни шарҳлашда ўзига хос маънавий бир услуб танлайди ва ёндашади. Фикримизча, Ҳаким Термизий энг асосий жиҳат сифатида ҳадисларда инсон маънавиятини юксалтиришга хизмат қиладиган ғояларни танлаб олиб, инсон борлиғи билан боғлиқ масалаларни таҳлил қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ҳадисларни қалб, садр, ақл, нафс, руҳ каби унсурлар орқали шарҳлаб, уларнинг ҳикмати ва яширин маъноларини очиб берган. Мутасаввифнинг шарҳларида руҳ ва нафс рақобатига катта ўрин берилади. Ҳаким Термизийга кўра руҳнинг қароргоҳи инсоннинг бош қисмида бўлиб, шу ердан у инсоннинг танаси бўйлаб ёйилган. Нафснинг қароргоҳи эса қоринда, шу жойдан у тана бўйлаб ёйилган. Термизий ўз шарҳларида руҳни “самовий” ва нафсни “ардий” (ерга мансуб) деб, руҳ совуқ, нафс эса иссиқ дейди. Агар инсон “пуф” деб пуффласа, совуқ ҳаво чиқади, бу руҳнинг совуқлиги. Агарда “хах” деб оғзидан ҳаво чиқарса иссиқ ҳаво чиқади, бу нафснинг иссиқлиги. Биринчи совуқ ҳаво – нафса, иккинчи иссиқ ҳаво эса нафха. Руҳнинг одати итоаткорлик, нафснинг одати эса шаҳватга берилиш [3: 350-356]. Ҳаким Термизий ҳар қандай ҳадисларни шарҳлашга киришар экан, руҳ ва нафс унсурлари унда асосий мавқени эгаллайди. Бундай ёндашуви унинг ҳар бир асарида топиш мумкин. Шунингдек, мутасаввиф маълум бир сўзнинг қўлланаётган маъносини таҳлил этиб, ўша сўзни ташкил этган ҳарфларга таҳлил қилади. Кейин эса сўз ва уни ташкил этган ҳарфларни у англатаётган маъно билан боғлиқлик жиҳатини очиб беради. Бу билан сўзлар ва улар билдирган объект номи ўзидан ўзи пайдо бўлиб қолмаган, балки мантиқий изчиллик борлигини кўрсатиб беради. Ҳаким Термизий ўз фикрларини ўқувчиларга тушунарли тарзда етказиш ҳамда бу фикрларнинг ҳаётдан узилиб қолмагани ва амалий татбиқ этиш мумкинлигини кўрсатиш мақсадида ўз тажрибасидан келиб чиқиб, турли мисол, ривоят ва ҳулосалардан кенг фойдаланган. Аллома ижодининг яна ўзига хос жиҳати, у диний илмларнинг барча соҳаларини эътибордан четга қолдирмаган ва хоҳ у фикр бўлсин, ёки калом, сулук ёки тафсир бўлсин, уларнинг барчаси билан таниш

бўлгани асарларида яққол кўзга ташланади.

Мутасаввифининг тасаввуфий таълимотида валоятлик тариқатидан ташқари қалб ва унинг тарбиясига ҳам махсус ўрин берилган. Термизий инсон қалбини илоҳий маҳшаргоҳ, илмлар ва маънавийт акс этадиган маскан сифатида тавсифлаган. Эрон тадқиқотчиси Абдул Хусайн Зарринқўб бу масала бўйича олимнинг “Баён ул-фарқ” асарига мурожаат қилиб, унинг фикрларига қуйидагича шарҳ беради: Ҳақим қалб омиллини садр, қалб, фуод ва лаб тушунчаларига бўлади ва буларнинг ҳар тўртта табиатан бири-бирини тўлдирди ва тақозо этади. Масалан, садр зоҳирда бўлса, қалб унинг ичида, фуод (юрак) эса қалб ичида ва лаб фуод ичидадир. Қалбнинг бу тизимдаги ҳолати кейинги алоқаларга оид бўлади: чунончи, садр ислом нурунинг маъдани, қалб иймон нурунинг маъдани бўла олади. Бу тақсимот бўйича садр мусулмонларга, қалб мўъминларга, фуод орифларга, лаб муваҳҳидларга * дахлдор ҳисобланади. Шу тариқа Ҳақим Термизий қалбни маърифат кўзгуси деб билиб, у ҳақида махсус сўфиёна таълимот яратади. Қалбни тўртта бўлиш билан унинг жуздан кулгача, ибтидодан интиҳогача бўлган манзиллини тасвирга олади. Садр зоҳир, яъни шариатдир, қалб Аллоҳга иймон келтириш, фуод (юрак) маърифатга оид ва лаб ваҳдатга эришишдир. Демак, сўфий шариатдан тариқатга ва ундан маърифатга ўтиб, оқибатда ваҳдатга ноил бўлади. Бу йўл, бу масофа ва манзил Термизийнинг сўфиёна таълимотида шундай ифодланади. Агар зоҳидлик рутбасида тўққиз поғона мақомларни босиб, ундан кейин орифлик томон саккиз зиналик ҳол даражаларидан ўтиб маърифатга йўл олинса, бу мураккаб масофани олим тўрт зина орқали муайянлаштиради. Шу тўрт зинадан эсон-омон ўтган сўфий орифлик мансабини топиб, ҳақиқатга эришади. Шу тартибда ул зот солиқнинг маърифатга эришиши учун осон ва тушунарли йўлни белгилайди ва шу билан махсус сўфиёна таълимот яратади. Унингча фано йўли ва ваҳдат топиш мазкур тўрт зиналик қалб ҳаракатига боғлиқ бўлиб, уларни босиб ўтган киши албатта мақсадга эришади. Ва яна Ҳақимнинг фикрича, мусулмон, мўъмин, ориф ва муваҳҳид деган тушунчаларнинг тақсимланиши ҳам ваҳдат марҳиласининг тавба, зикр, ҳаробот ва фано атамаларига тақалган бўлади ва бу инъикос (акс) орқали садр яъни шариат, лаб яъни ваҳдониятга пайванд бўлиб, бирлик доираси ҳосил бўлади. Ҳақим Термизийнинг бу ажойиб тасаввуфона баёноти кейинги асрларда шухрат қозонди. Масалан, машхур мутасаввиф арбоблар Имом Ғаззолий ва Нажмиддин Кубро мазкур таълимотни қўллаб-қувватлаб, шу мезонда қалб тушунчаси ҳақидаги ўзларининг фикр-мулоҳазаларини изҳор этадилар[4: 51]. Бу эса Термизий таълимотининг таъсири ва унинг сўфиёна анъанасидан далолат беради. Аммо шунга айтиш керакки, қадимги сўфийлар таълимотида инсон қалбини етти қават осмонга қиёслаш ҳодисаси учраб туради. Чунончи бу босқичлар қуйидаги тартибда муайянлашади: қалб пардаси – шайтон васвасаси жойи, қалбнинг ўзи иймон мавзейи, ишқоқ – муҳаббат жойи, фуод – мушоҳада мавзейи, хуббул қалб – Аллоҳга қаратилган хос муҳаббат, сувайдо – муко-

шафа жойи, муҳтож ул-қалб – илоҳий сирлар жойи[5: 75]. Кўраимизки, Ҳақим Термизийнинг қалб хусусидаги мазкур таълимоти бу таълимотдан фарқ қилади ва у алоҳида мазмунга эга, мантиқий муҳокамаларга асосланган ғоядир. Шу боис қалб тушунчаси ҳақида айтилган Ҳақимнинг фикрлари ўзига хос махсус бир қоида бўлди, анъана касб этиб, издошлар пайдо этди.

Мутасаввиф олим қалб билан боғлиқ бўлган нафс масаласига ҳам диққат-эътиборни қаратиб, бу борада илмий асосланган янги хулосаларга келади, у имкони борича инсоннинг душмани бўлган нафсни фош этади ва унга қарши ҳалоллик ва поклик ғоясини илгари суради[6: 178]. Аммо у ўз навбатида нафсни мазкур қалб таркибидаги тушунчалар билан боғлайди. Чунончи у нафси амморани садрга, нафси мулҳимани қалбга, нафси лаввомани фуодга, нафси мутмаинани лабга мансуб этади. Шу билан олим нафсининг тўрт даражасини тайинлайди, уларнинг зоҳирдан ботингача бўлган муносабати ва ҳаракатини аниқлайди. Нафси аммора ва мулҳима (илҳомга келтирувчи нафс) агар инсонга душманлик қиладиган нарса ҳисобланса, нафси лаввома (виждонли нафс) ва мутмаина (тинч ва ором нафс) инсонга таскин бергувчи нафсдир. Яъни Ҳақим Термизий фикрича, нафс тушунчаси аслида поклик ва нопоклик масаласи билан боғланган муаммодир. Унинг поклиги сидқу сафо ва руҳониятга етаклайди ва бу эса Ҳақ даргоҳига йўл очади. Фуод ва лаб, яъни маърифат ва тавҳид даражаси шу нафс яъни руҳ ҳаракати билан ҳосил бўлади. Аммо, нафси аммора ва мулҳима ҳамиша олимнинг танқидига учраган. Ҳақим Термизий бу икки нафсдан қутулиш учун доим нажот излаган, уларга лаънатлар билдириб, поклик ва мусоффоликни шиор қилган. Хусусан илҳом бергувчи нафс, яъни нафси мулҳимага қарши олим жанг эълон қилади. Жумладан “Бадв уш-шаън” асарида бу ҳақда бундай дейди: “нафс хоҳиш қилган нарсалардан ўзимни тийдим; хусусан менга илҳом бахш этгани учун шаҳват нафсидан узоқда бўлдим”[7: 32]. Ҳақим Термизийнинг “Маърифат ул-асрор” асари инсоннинг ўз-ўзини таниши, ички олами сирларини ўрганишига бағишлангандир. Унинг мутолааси давомида нафс ва уни бўйсундириш йўллари, қалб ва унинг касалликлари ҳамда даволаш усуллари, ихлос ва самимиятнинг моҳияти, зикрнинг турлари ва фазилати каби маънавийтимизни бойитишга хизмат қиладиган ҳикматлар ўз аксини топган бўлса, улуғ зотнинг “Наводир ал-усул” асарида валоят (авлиёлик), маърифат, нафс ва қалб ўртасидаги кураш ҳақидаги қарашларини акс этган. Юқоридаги фикр ва мулоҳазалардан шундай хулоса қилиш мумкинки, Ҳақим Термизийнинг инсон маънавияти ва камолоти ҳақидаги қарашларида асосий эътибор илм эгаллаш, ахлоқий поклик, қалб, нафс, руҳ ва вужуд тарбиясига берилган. Шунининдига олган ҳолда буюк ватандошимизнинг маънавий ғояларини илмий асосда тадқиқ қилиш ва уни кенг жамоатчиликка етказиш бир қатор ижтимоий-гуманитар фанлар олдида турган долзарб масалалардан биридир. Зеро, Ҳақим Термизий қолдирган бой илмий ва маънавий мерос ўрта асрлар ва бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Al-Hakim At-Termiziy. “Xatm ul-avliyo”. Tarjimon Komiljon Raximov. Noshir nashriyoti –T. 2017. So‘z boshi.
2. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali Hakim Termiziy “Ma‘rifatul asror” (Sirlar ma‘rifati) Tarjimon Abdulmajid Muhammad Tursunov. –T., 2017.
3. Al-Hakim at-Termiziy. Navodir al-usul. –T.II.
4. Абдул Хусайн Зарринқўб. Жустужўдар тасаввуфи Эрон. –Душанбе.: Ирфон, 1992.
5. Ҳазратқуллов М. Тасаввуф. –Душанбе., “Маориф”, 1988.
6. Абулҳасан Али бин Усмон ал-Жуллобий ал-Ҳажвирий ал-Ғазнавий. Кашф ул-маҳжуб. Валентин Жуковский тайёрлаган танқидий матн. Қосим Ансорий нашри. Техрон: 1376 х.
7. Абу Абдуллох Муҳаммад бин Али ал-Ҳақим ат-Термизий. Бадв уш-шаън. Форс тилидан Рамазон Абдуллаев таржимаси. “Сино” журнали 07, 2002.